

В.В. Небрат
ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ РЕФОРМУВАННЯ
ДЕРЖАВНИХ ФІНАНСІВ В УКРАЇНІ
(1990–2000-і роки)

Представлені результати історико-економічного аналізу та теоретичного узагальнення процесу розроблення в українській науковій літературі 1990–2000-х років наукових основ реформування системи державних фінансів.

Ключові слова: історія економічної думки, еволюція концепцій державних фінансів, державні фінанси, фінансово-економічна політика, економічний розвиток.

Постановка проблеми. За сучасних умов загострення проблем фінансової безпеки держави, забезпечення суверенітету та подолання соціальної та економічної кризи в Україні зростає значення державних фінансів. Наукове обґрунтування реформ у цій галузі вимагає критичного переосмислення та історико-теоретичного узагальнення еволюції поглядів на зміст і суспільне призначення податків, бюджету, державних витрат, урядових запозичень; аналізу та оцінки впливу економічної теорії на фіскальну політику та практику господарювання; виявлення інституційних детермінант цього процесу. Оптимізація взаємодії фінансів і системи державного управління, господарського середовища в Україні актуалізує завдання наукового розроблення цієї проблематики у конкретно-історичному, аксіологічному, прагматичному аспектах з урахуванням попередньої траєкторії розвитку державності, форм організації господарювання, стереотипів суспільної свідомості, домінуючих економічних інтересів та соціальних запитів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми формування національної системи державних фінансів та вироблення бюджетної стратегії в умовах економічних реформ є одними з центральних у сучасній українській економічній літе-

ратурі. Вивчення праць В.Андрущенка, А.Даниленка, М.Карліна, О.Кириленко, І.Луїної, І.Лютого, В.Опаріна, Д.Полозенка, А.Соколовської, В.Федосова, І.Чугунова, С.Юрія та інших фахівців у галузі фінансової теорії та обґрунтування державної фіскальної політики становить основу історико-теоретичних узагальнень щодо концептуальної спрямованості та практичної значущості сучасного розроблення проблематики державних фінансів і регуляторної податково-бюджетної політики держави. Значний внесок у дослідження теоретико-методологічних аспектів розвитку національного господарства та фінансових інститутів держави зробили провідні українські вчені В.Базилевич, В.Геєць, П.Єщенко, І.Крючкова, І.Малий, В.Мандибура, А.Мельник, Л.Шинкарук, Н.Шелудько та інші. Разом з тим на сьогодні практично відсутні спроби висвітлення наукового дискурсу з питань становлення системи державних фінансів у незалежній Україні, інститутів податково-бюджетного регулювання національного господарства в історичному аспекті.

Метою статті є представлення результатів історико-економічного аналізу та теоретичного узагальнення процесу розроблення в українській науковій літературі 1990–2000-х років наукових основ реформування системи державних фінансів.

Основна частина. Кожному періоду еволюції теорії державних фінансів притаманні свої особливості, але в розвитку науки завжди прослідковується певна наступність підходів, провідних ідей, які доповнюють і розвивають, або заперечують і заміщують попередні. Внаслідок тривалого періоду панування адміністративно-командних і централізовано-розподільчих начал у фінансовій сфері спадкоємність наукового поступу теорії державних фінансів було штучно порушено. Напрацювання українських вчених щодо бюджетно-податкового механізму регулювання та форм взаємодії державних фінансів і фінансів підприємств, які розроблялися для оптимізації господарського механізму індустріально-мобілізаційної економіки, вимагали перегляду з позицій становлення якісно відмінної моделі економічного розвитку.

Комплексний характер завдань ринкової трансформації інституційної структури суспільства та створення національної

економіки обумовив необхідність повернення до методологічних джерел концепції державних фінансів, що сформувалась у вітчизняній економічній науці у ХІХ ст. Водночас певним теоретико-методологічним фундаментом розвитку наукових досліджень оподаткування, бюджету, державних витрат в умовах роздержавлення економіки та фінансової децентралізації, переходу до ринкових засад економічної взаємодії могли стати здобутки українських науковців у критичному вивченні фінансів зарубіжних країн другої половини ХХ ст. Адже відповідна навчальна та наукова література містила положення про внутрішні механізми функціонування ринкової економіки та обґрунтування відповідних регуляторних заходів бюджетно-податкової політики держави. Розвиток теорії державних фінансів в Україні впродовж 1990–2005 рр. був ускладнений перехідним характером економіки, що вимагав теоретичного обґрунтування та практичного розроблення механізмів суспільної трансформації, серед яких провідне місце займають державні фінанси.

Перегляд і критичне переосмислення теоретичного базису фінансів у період розбудови національної економіки в умовах державної незалежності України обумовили часткову переорієнтацію досліджень у напрямі посилення позитивного аналізу на відміну від нормативного підходу до розроблення фінансової теорії, що домінував у радянську добу, коли розвиток науки підпорядковувався ідеологічним імперативам. Ця тенденція пов'язана, по-перше, з необхідністю вирішення нагальних завдань формування національних фінансових інститутів і механізмів фінансового забезпечення економічного розвитку; по-друге, з відкриттям світового інтелектуального простору та долученням до надбань сучасної західної економічної науки як теоретико-методологічної основи фінансових досліджень. Відтак, теоретичний аналіз базових економічних категорій та закономірностей суттєво доповнився розробленням проблемних аспектів, пов'язаних із специфікою взаємодії держави, суспільства та економіки в трансформаційний період.

Термін «трансформаційна економіка», за визначенням Б.Кваснюка, означає перехід від однієї соціально-економічної системи до іншої і характеризує суспільство, що поєднує еле-

менти старої командно-адміністративної системи та нової ринкової економіки, яка формується. Це переломний стан, коли відбуваються глибокі економічні, соціальні та політичні перетворення [1, с. 18]. В українській економічній літературі на межі ХХ–ХХІ ст. отримало розвиток положення про особливий характер перехідної економіки, що відрізняє її як від планової, так і від розвиненої ринкової. Була порушена проблематика нестійкості перехідної економіки та альтернативного, багатоваріантного характеру її розвитку. Одним із найбільш дискусійних питань, яке залишається невирішеним дотепер, є питання про соціально-економічну модель перехідної економіки. Більшість дослідників схиляються до думки, що універсальної, ідеальної моделі постсоціалістичної трансформації не існує [1, с. 19; 2, с. 312–313].

Таким чином дослідження перехідної економіки України тематично охоплюють питання інституційного забезпечення трансформації економічного середовища; проблему невідповідності формальних і неформальних інститутів, що обумовлює ситуацію інституційної невизначеності та обмежує можливість ефективної взаємодії економічних контрагентів; обґрунтування шляхів і вироблення дієвих інструментів протидії феномену «приватизації держави» олігархічними формуваннями [3, с. 53]; теоретичні аспекти конфлікту інтересів у сфері державних фінансів і надання суспільних благ. Увага науковців концентрувалася на актуальних питаннях фінансової політики, модернізації фінансової системи, досягнення фінансово-економічної стабілізації та вироблення нової моделі фінансового забезпечення економічного розвитку. Теоретичне осмислення й концептуалізація сутності та ролі державних фінансів у сучасній економіці є одним із найважливіших, ключових напрямів економічної науки.

З початком трансформаційних перетворень розроблення проблем перехідної економіки, в тому числі, її фінансової системи відбувалось одночасно з пошуком нових методологічних засад досліджень. Оскільки головним вектором системної перебудови економіки стала лібералізація та роздержавлення, то це мало свої наслідки у сфері теорії та практики фінансів. На початковому етапі системної трансформації економіки та суспільства посттоталітарних країн провідні західні фінансові

інститути (насамперед Міжнародний валютний фонд, Світовий банк і Європейський банк реконструкції та розвитку) запропонували урядам країн з перехідною економікою пакет заходів, відомий у літературі як «Вашингтонський консенсус» або «Стандартна модель».

Основними елементами цієї програми реформування були наступні: по-перше, заходи щодо дерегуляції економіки повинні запустити ринковий механізм економічного зростання; по-друге, очікувалося, що залучені іноземні інвестиції суттєво сприятимуть приватизації та забезпеченню підприємств кваліфікованим менеджментом і сучасною технологією; по-третє, передбачалось відносно швидке становлення сектора малих і середніх підприємств, які залучать звільнену з державних підприємств працівників, хоча б частково вирішать проблему товарного дефіциту на внутрішньому ринку і дадуть поштовх для формування середнього класу; по-четверте, низькі доходи в поєднанні девальвованою валютою забезпечать національним підприємствам конкурентні переваги не тільки на внутрішніх, але й на світових ринках [4, с. 7]. Хоча допомога міжнародних фінансових організацій і була поставлена у відповідність до застосування пропонованих рецептів, проте в різних країнах з перехідною економікою стандартна модель використовувалась диференційовано і різною мірою. Реальний економічний розвиток виявився далеким від прогнозів і не відповідав програмі МВФ і Світового банку. Передбачувана фахівцями рецесія перехідного періоду виявилася набагато глибшою і тривалішою.

Як показує аналіз української економічної літератури, вітчизняні вчені вже наприкінці 1980-х років запропонували та аргументували новаторські ідеї щодо здійснення переходу Української РСР до ринку, відповідної адаптації до цього процесу фінансово-кредитної сфери. Так, у 1990 р. авторський колектив Інституту економіки АН УРСР (В.Геєць, В.Дем'яненко, І.Волощук, В.Носков) розробив і оприлюднив п'ятнадцять необхідних і достатніх умов переходу країни до ринку. За своїм ідейним навантаженням й досі є актуальними такі формулювання п'ятої умови: «Необхідно також провести «ревізію» витрачання бюджетних коштів і уживати заходи щодо скорочення всіх статей витрат бюджетів, особливо в час-

тині тих, які можуть бути віднесені до загальнодержавних – управління, фінансування держкапкладень, безвідплатної допомоги тощо. Одночасно слід реформувати фінансову і банківську системи країни і республіки шляхом налагодження стійкості грошового обігу» [5, с. 22].

У лютому 1991 р. В.Лановий опублікував авторську програму переходу до ринку, яка містила положення, що були альтернативою програмі, офіційно схваленій 1 листопада 1990 р. Верховною Радою УРСР. Основу кожного із трьох її етапів складали і заходи суто фінансового характеру. В.Лановий доводив необхідність введення механізму стійкості і повноцінності національної грошової одиниці. «Зміцнення грошової одиниці, – писав він, – слід вважати центральним моментом усіх зусиль щодо розгортання здорових ринкових відносин. Введення самостійних республіканських грошей і нових принципів регулювання кредитно-грошового обігу дають підстави для досягнення стійкості монетної системи як у внутрішньому, так і зовнішньому платіжному обігу» [6, с. 22]. Певне місце в програмі займали проблеми ринкової трансформації бюджетної, податкової і банківської системи. Стосовно першої з них було визначено такі напрями реформування: децентралізація коштів, що акумулювалися держбюджетом; автономна дія республіканського і місцевих бюджетів, припинення дотацій і субвенцій; виділення в бюджетній системі самостійно функціонуючих спеціальних державних фондів (пенсійного, соціального страхування, валютного, допомоги безробітним тощо). З позицій того часу очевидним є певний радикалізм пропонованих новацій, зокрема щодо припинення дотацій і субвенцій, які становили невід'ємну складову фінансового механізму структурної та соціальної політики держави.

Отже, аналіз наведених вище положень свідчить про орієнтованість українських учених на визнання досягнення провідних західних наукових шкіл. Разом з тим, незважаючи на широкую палітру поглядів і практичних рекомендацій, реальне реформування економіки, в тому числі фінансово-кредитної сфери відбувалося вкрай складно і суперечливо. Замість розвитку системи вільного підприємництва в країні фактично розпочався процес формування номенклатурно-олігархічного капіталізму, який супроводжувався обвалом вітчизняного ви-

робництва, гіперінфляцією та зубожінням більшості населення [7, с. 342–343]. Це були наслідки взятого курсу на лібералізацію за умов невизначеності моделі економічного розвитку, відсутності системи та ефективних механізмів фінансового регулювання економіки.

Українськими вченими всупереч офіційному курсу на мінімізацію ролі держави в економічній сфері було обґрунтоване положення про необхідність активної регулюючої діяльності держави, зокрема щодо структурної, інвестиційної та інноваційної політики. Така позиція ґрунтується на глибокому розумінні особливої місії держави у трансформаційній економіці та усвідомленні історичної траєкторії розвитку вітчизняного господарства. Як слушно зазначав Б.Кваснюк, «у постсоціалістичній країні сама держава виступає ініціатором реформ і трансформаційні перетворення не можуть бути здійснені без її активної участі. Сучасна модель ринкової економіки неможлива без держави як економічного суб'єкта. Роль держави в перехідній економіці обумовлена самим станом перехідності, тобто нерозвиненістю ринкового механізму регулювання та його інститутів, відсутністю чіткої специфікації прав власності, небезпекою становлення «дикого ринку», криміналізації економічних відносин» [1, с. 19].

Історична траєкторія еволюції вітчизняного господарства полягає у сформованій упродовж тривалого періоду моделі господарювання, що спирається на провідну роль держави в ініціюванні та забезпеченні модернізаційних проектів і реформ. За таких умов, коли фінансова централізація та жорстке директивне управління, що були основою радянської економіки, призвели до атрофії господарської ініціативи та відповідальності, не варто було сподіватися на чудотворну дію «визволення ринкових сил». Водночас, як методологічний принцип розроблення теорії фінансів перехідної економіки було прийняте положення, що основою регулюючої діяльності держави є закони розвитку й функціонування ринкової економіки.

Після проголошення незалежності в серпні 1991 р., Україна розпочала інтенсивне реформування економіки та її фінансово-кредитного сектора на ринкових засадах. Основні принципи та ідеї такого реформування були викладені

в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. та наступних документах. Зокрема, в Декларації, згідно принципів державного суверенітету стверджувалося, що «Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк) цінову, фінансову, митну, податкові системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову систему» [8, с. 595–598]. Докладніше зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України, механізм господарювання, регулювання економічної і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи було розроблено в Законі УРСР від 3 серпня 1990 р. «Про економічну самостійність Української РСР». Інституційні основи фінансової системи України були визначені ст. 5, в якій, зокрема, зазначалося: «Українська РСР має власну фінансову систему. Фінансові ресурси Української РСР складаються із коштів республіканського бюджету, бюджетів місцевих Рад народних депутатів, коштів інших органів місцевого самоврядування, позабюджетних надходжень та інших фінансових ресурсів. Формування доходної бази республіканського і місцевих бюджетів ґрунтується на податковій політиці, що проводиться в республіці самостійно» [9, с. 499, 662].

Програма створення державних фінансових інститутів і реформування фінансово-кредитного сектора на основі ліберальної ідеології була прийнята незалежною Україною і стала реалізовуватися нею, правда, з певним коригуванням. Тепер реформи були також спрямовані на реальне розмежування фінансової і кредитної сфери, фінансів підприємницьких структур (в основі своїй все ще державних підприємств) і державного бюджету, децентралізацією державних фінансів та структурне розмежування державного та місцевих бюджетів. Головним завданням реформування було визначено створення суверенної фінансово-кредитної системи ринкового типу. Разом з тим, провідні фахівці в галузі економічної теорії і державних фінансів наголошували на тому, що за специфічних умов, що склалися в Україні, доцільним і необхідним є поєднання методів макроекономічного монетарного (грошово-кредитного) та фіскального (бюджетно-податкового) регулювання, які характерні для суто ринкових непрямих механізмів

впливу на економіку, з методами прямого державного регулювання [10, с. 5]. Це пояснювалося недостатнім розвитком і недовірою ринкового саморегулювання в складних умовах фінансової нестабільності, гіперінфляції, незавершеності формування національної фінансово-грошової системи тощо.

Головною причиною низької результативності ринкових реформ визнавалося «послаблення цілеспрямовуючої, мобілізуючої, координуючої, регулюючої та контрольної функцій держави (як виразника загальнонаціональних інтересів) в управлінні ходом відтворювального процесу при стихійному, безсистемному реформуванні відносин власності, поспішному некомплексному впровадженню ринкових важелів саморегулювання без врахування складності, масштабності і глибини деформацій соціально-економічного розвитку і відсутності належних передумов для ефективного ринкового саморегулювання: збалансованої галузевої структури, конкурентного середовища, розвинутих інтеграційних зв'язків, досконалої ринкової інфраструктури, упорядкованого грошового обігу» [11, с. 13–14]. На підставі дослідження актуальних питань становлення ринкової економіки в Україні та її державного регулювання було аргументовано висновок про те, що «в ході проведення економічних реформ не забезпечене впровадження скільки-небудь дійових механізмів як ринкового, так і державного регулювання економіки в їх сполученні, внаслідок чого в значній мірі втрачена керованість економіки як головна причина її глибокої і досить тривалої кризи» [12, с. 130].

Учені-економісти наголошували, що спроби застосування ринкових регуляторів у контексті політики лібералізації не спрацьовують ні в плані поточної стабілізації, ні, тим більше, в довгостроковому аспекті. Регулювання довгострокового характеру, що пов'язане зі структурною перебудовою та реалізацією фонду нагромадження, не здійснюється через несформованість ринку капіталу, різке скорочення ресурсів нагромадження і капіталовкладень. Фінансові важелі регуляторної політики і, безпосередньо, кошти державного бюджету розглядалися як реальні засоби подолання структурної та інвестиційної кризи. Крім того, в якості ефективних інструментів державного (в тому числі і прямого) регулювання пропонувалося широке використання державних довгострокових програм з

необхідним фінансовим та іншим забезпеченням, державні замовлення, управління державними підприємствами, антимонопольне регулювання, централізоване регулювання цін тощо.

Слід визнати, що розвиток фінансової теорії на початку 1990-х років був підпорядкований вирішенню актуальних практичних завдань. Зокрема, представники академічної науки в короткий термін розробили і надали уряду декілька варіантів концепцій (стратегій) економічного розвитку України, в тому числі і фінансового сектора. Так, авторський колектив Інституту економіки АН України (І.Лукінов, О.Алимов, Ю.Бажал, Л.Безчасний, Д.Богиня, В.Геєць, В.Голіков, М.Герасимчук, В.Кононенко, Б.Пасхавер, С.Пирожков, І.Прокопа, А.Ревенко, В.Точилін та ін.) підготував три наукові доповіді для урядових структур щодо стану та стратегії соціально-економічного розвитку України. При цьому саме реформа валютно-фінансової і кредитної системи була визнана в них першим із двох вирішальних напрямів економічної реформи. Так, у першій науковій доповіді (1992 р.) зазначалося, що «вона включає в себе введення конвертованої валюти при активному здійсненні комплексу антиінфляційних заходів – подолання бюджетного дефіциту, безконтрольної емісії грошей, економічно невиправданої внутрішньої і зовнішньої заборгованості, щоб мати стійкий курс карбованця або гривні» [13, с. 6].

Аналіз фінансових ресурсів, які мали слугувати базою системних трансформаційних перетворень, виявив негативні тенденції. Надто високий відсоток фінансових ресурсів щодо ВВП у 1990–1993 рр., як зазначав О.Василик, свідчив про те, що фінансова система виконувала надмірну перерозподільну функцію, а ринкові реформи ще не пішли ні в реальному секторі економіки, ні в фінансовому [14, с. 47]. У 1998 р. з урахуванням фінансових ресурсів централізованих фондів держава забиравала у своє розпорядження 55,1% фінансових ресурсів (проти 36,6% у 1992 р.) [15, с. 114]. Вчені-фінансисти доводили, що усталення такої тенденції сприятиме перетворенню бюджетної системи з інструменту економічного регулювання на спрощену фіскально-розподільчу структуру.

Основна ланка національної фінансової системи – податкова система – була створена у 1992 р. Вагомий внесок у її формування і подальше удосконалення зробили О.Василик, А.Даниленко, С.Буковинський, Л.Бабич, Т.Єфименко, В.Вишневський, П.Мельник, М.Загуменнов, В.Зайчикова, А.Крисоватий, І.Луніна, С.Онишко, А.Соколовська, К.Павлюк, Г.П'ятаченко, Л.Шаблиста, С.Юргелевич та інші фахівці. Основоположним законом, який регулює відносини в сфері оподаткування є Закон України «Про систему оподаткування», який є результатом неодноразової модернізації відповідного закону 1991 р. Законом передбачена дворівнева система оподаткування підприємств, організацій і фізичних осіб: загальнодержавні і місцеві податки і збори. Податкову систему будували з урахуванням світових стандартів, проте це не стало гарантом її ефективності. Зокрема, Л.Шаблиста визначила низку особливостей негативного характеру, які істотно знижували дієвість податкової системи: «Нинішній податковій системі України притаманний в основному фіскальний характер, що утруднює реалізацію закладених в податку стимулюючої та регулюючої засад... По-друге, структура податкової системи неадекватна ринковій економіці. Переважна частина податків сплачується юридичними особами, на відміну від країн із ринковою економікою, де основними платниками податків виступають фізичні особи» [16, с. 39–40]. Попри ці критичні оцінки, Л.Шаблиста заперечувала проти радикальної перебудови системи оподаткування, особливо тих податків, що становили її основу. Так, вона вважала неприпустимим заміну ПДВ і податку на прибуток підприємств податком із реалізації, який викличе подальшу інфляцію витрат. Незважаючи на численні пропозиції щодо вдосконалення системи оподаткування, податкова реформа в цілому і на початок ХХІ ст. не отримала логічного завершення. Як і раніше, вона не відповідала умовам забезпечення стабільного зростання в економіці (через нестабільність ставок оподаткування, надмірну кількість податкових пільг, легальних і нелегальних ухилень від оподаткування, затримки надходжень до бюджету тощо).

З огляду на нагальну необхідність розбудови податкового середовища, що сприяло б прискореному розвитку всіх суб'єктів підприємницької діяльності, українські вчені-

економісти розробили нові пропозиції щодо завершення реформи системи оподаткування. «Реформування податкової системи, – писав В.Геєць, – має базуватися на принципі фіскальної достатності, тобто формування доходної частини бюджету на рівні, достатньому для здійснення державних функцій. А також на засадах забезпечення обов'язковості і рівнонавантаженості у сплаті податків усіма юридичними і фізичними особами, недопущення будь-яких проявів дискримінації щодо окремих платників або категорій податків, а також стосовно оподаткування товарів вітчизняного чи іноземного походження. Однією з найважливіших функцій податкової системи має бути стимулювання підприємницької та інвестиційної діяльності, не допускаючи масового надання пільг в оподаткуванні окремих суб'єктів підприємницької діяльності» [17, с. 16].

Розв'язуючи конкретні практичні завдання в галузі оподаткування, кредитування тощо, вітчизняні фахівці обґрунтували та застосували нові теоретико-методологічні підходи до їх аналізу. Складність полягала в тому, що розвиток наукового знання завжди характеризується певною незавершеністю, розбіжностями в трактуванні категорій. Це стосується й теорії фінансів, особливо в аспекті фундаментальності та уніфікованості розуміння суті її окремих положень, провідних понять (фінанси, кредит, фінансова система, фінансово-кредитна сфера, фінансово-кредитний механізм, фінансовий сектор, грошово-кредитна система, фінансові ресурси, система фінансового забезпечення тощо). Про це свідчить розпочата в 70–80-х роках ХХ ст. і дотепер не завершена дискусія про взаємозв'язок фінансів і кредиту, про суть, роль і принципи функціонування, напрями впливу фінансово-кредитного механізму (або фінансового сектора) на формування інноваційної економіки в умовах ринкової трансформації і глобалізації економіки тощо. Прихильники традиційного підходу вважають, що фінанси і кредит – це самостійні, однак тісно пов'язані економічні категорії, а звідси й фінансовий і кредитний механізми мають право на самостійне існування. Натомість їхні опоненти, оперуючи сучасними поняттями, стверджують, що кредитна система є важливою складовою фінансового сектора. В цілому ж фінансовий сектор України охоплює фінанси

самих підприємств, фінансові відносини, які виникають у ході формування і виконання Зведеного бюджету між ланками самої бюджетної системи, кредитні відносини комерційних банків з юридичними і фізичними особами та в сфері банківської системи.

Подальшому науковому осмисленню нової ролі фінансового сектора максимально сприяло широке залучення досягнень інституціональної теорії. Так, прихильники засад інституціоналізму (В.Вергун, В.Волошин, А.Даниленко, В.Зимовець, А.Кредісов, О.Ступницький та ін.) констатували, що незалежно від типу інституційної системи, фінансовий сектор виконує дві основні функції: перша – це акумуляція і розміщення грошових ресурсів (потоків); друга – фіксація прав власності, що склались, у формі фінансових інструментів (контрактів) [18, с. 81–92]. Виходячи з цього постулату, а також враховуючи ускладнення процесу нагромадження капіталу, прискореного розвитку нової структури власності на національне багатство тощо, вони висунули тезу про посилення ролі і місця фінансового сектора як проміжної ланки між реальними активами і власниками капіталів.

Водночас на розробленні сучасної фінансової парадигми негативно позначилися ще остаточно неподолані стереотипи радянського мислення. На цьому наголошував С.Злупко, вказуючи на необхідність визначення теоретичних засад розбудови економіки України та її входження у світовий економічний простір. «Актуальність і гострота цієї проблеми, – писав учений, – пояснюється колоніальною спадщиною України в господарстві та догматичними поглядами в економічній теорії, що загнали економічну теорію в глухий кут кризової ситуації. До цих аспектів світове співтовариство не є індиферентне, а економіка України може адаптуватися до світового господарського простору, перш за все, спираючись на відповідні механізми і цінності» [19, с. 28].

Становлення теорії фінансів перехідної економіки відбувалося в контексті формування національної економічної системи, сутнісними характеристиками якої є, з одного боку, здатність до самовідтворення, а з іншого, – заінтегрованість внутрішніх і зовнішніх економічних зв'язків. Були визначені важливі аспекти творення національної економіки, а саме: враху-

вання генетичного характеру економічних процесів; історична спадкоємність національних господарських форм; роль соціальних чинників економічного розвитку. Ці положення певною мірою суперечили усталеним спрощеним підходам до трактування механізмів і чинників господарської еволюції. Характеризуючи специфічні умови розвитку економічної науки в перші роки незалежності України, І.Лукінов зазначав, що «поряд із системним аналізом причин небувалого господарського спаду і стагнації вченим доводиться фундаментально досліджувати глибинні, вкрай суперечливі і складні процеси перехідного періоду ринкових трансформацій. Проходять вони в умовах зтяжної соціально-економічної, банківсько-кредитної і фінансової, а також законодавчо-правової кризи, дефіциту бюджету і платіжного балансу, деформації організаційно-управлінської системи» [20, с. 631].

Разом з тим, становлення теорії державних фінансів перехідної економіки в Україні не могло підпорядковуватися короткостроковим завданням розроблення заходів уряду в режимі «гасіння пожеж». Головним призначенням фінансових важелів економічної політики провідні вчені-економісти та фінансисти вважали «державне регулювання відтворювальних процесів, завдяки чому створюються загальні передумови розвитку економіки, формуються засади нової економічної моделі стабільного економічного зростання» [1, с. 24]. Розроблення теорії фінансів трансформаційної економіки підпорядковувалося завданню створення ефективного теоретичного базису фінансової політики держави. У цьому контексті перед українською фінансовою наукою стояла ціла низка взаємопов'язаних завдань, а саме: критичний аналіз і перегляд загальних методологічних підходів до трактування фінансів; засвоєння та творча адаптація здобутків світової фінансової науки до конкретних умов і актуальних завдань розбудови національної економіки; розроблення наукового підґрунтя реформування фінансової системи на ринкових засадах.

Як наголошував В.Федосов, «для вироблення ефективної податкової політики, визначення напрямів і шляхів удосконалення податкової системи, розробки податкових законів (із урахуванням, з одного боку, наукових засад оподаткування й усталених норм, запозичених із західноєвропейського фінан-

сового права, що довели свою ефективність на практиці, а з іншого – особливостей економічної структури, демократичних і ринкових інститутів, правової і податкової культури України) необхідні глибокі знання теорії податків» [21, с. 125]. На межі ХХ–ХХІ ст. в Україні відкрилися можливості творчого розвитку теоретичної бази фінансових досліджень та вироблення нових методологічних засад наукового пошуку на основі подолання ідеологічних штамів та викривлень, широкого залучення та осмислення здобутків світової економічної думки, відродження національних інтелектуальних традицій. Вагомий внесок у цей процес зробили В.Андрущенко, С.Огородник, В.Опарін, В.Суторміна, С.Юрій та інші вчені-фінансисти.

Певним критерієм рівня розвитку науки завжди слугувало запровадження навчальних курсів і підготовка відповідних видань, які узагальнюють теоретичні здобутки. На межі 1990–2000-х років на кафедрі фінансів КНЕУ під керівництвом і за безпосередньої участі В.Федосова було видано перші в Україні фундаментальні підручники і навчальні посібники, в яких висвітлено теоретичні засади та практичні аспекти управління державними фінансами і світовий досвід у цій галузі. У контексті виконання наукового завдання всебічного розгляду проблем становлення і вдосконалення фінансових відносин за ринкової трансформації економіки через призму використання досвіду країн з ринковою економікою в 1992 р. вийшла з друку праця В.Суторміної, В.Федосова і В.Андрущенка «Держава, податки, бізнес», в якій опрацьовано проблему фіскального регулювання ринкової економіки, розкрито науково-теоретичні основи податків і податкової політики, фіскальної соціології, а також – податкові методи регулювання ринкової економіки. Податкова система і податкова політика української держави, засади адміністрування податків, механізм стягнення різних податків, порядок їх обчислення та розрахунків із бюджетом отримали детальне висвітлення та наукове узагальнення в першому в незалежній Україні підручнику, присвяченому питанням теорії і практики оподаткування, який також вийшов за редакцією В.Федосова [22].

На початку 1990-х років на кафедрі фінансів КНЕУ було розроблено і запроваджено у навчальний процес курс «Фінанси зарубіжних корпорацій», вперше в Україні видано від-

повідний підручник. Таким чином відроджено традицію вивчення недержавних фінансів, а корпоративні фінанси стали самостійним напрямом дослідження. Розроблення проблематики розвитку та державного регулювання фінансового ринку в Україні базувалося на трактуванні заощаджень та інвестицій як головних парних категорій фінансового ринку [23, с. 435]. У контексті розроблення теорії фінансів перехідної економіки було започатковано наукове осмислення ролі держави не лише в сфері фіскальної політики, а й у царині інституційного супроводження та регулювання фінансового ринку. Вихідним стало положення, що ринковий механізм фінансового забезпечення економічного розвитку передбачає рух капіталу між секторами: від виробників споживчих товарів до виробників інвестиційних товарів, а фінансовий ринок регулює взаємозв'язок споживання, заощаджень та інвестицій. Визнання того, що найважливішим суб'єктом ринку є інвестор, а головним інвестиційним інститутом – фондовий ринок, змінило усталені підходи до проблематики управління економічним розвитком і ролі державних фінансів у його забезпеченні.

Водночас необхідність державного втручання, його організаційних, правових і фінансових механізмів обумовила постановку питання про «перехід від суто адміністративних за своїм змістом заходів у сфері лібералізації та дерегуляції економіки до встановлення нового економічного порядку, який би враховував загальні закономірності ринкового розвитку і особливості країни, поєднував цінності економічної лібералізації з інтересами суспільства» [1, с. 29]. Державні фінанси традиційно становлять основу фінансової системи, тому саме на них покладалися головні завдання щодо вирішення як трансформаційних, так і соціальних завдань перехідного періоду.

Засвоєння та творче використання кращих здобутків західної економічної та фінансової науки, розроблення власної методологічної і теоретичної бази фінансових досліджень слугувало надійним базисом науково-практичних рекомендацій щодо фінансових методів забезпечення економічного зростання та соціально-економічного розвитку. Цей напрям наукових досліджень знайшов втілення і подальший розвиток у новаторських розробках і фундаментальних працях предста-

вників академічної науки. У працях Б.Кваснюка, І.Лукінова, Е.Лортикяна, А.Чухна та інших провідних учених було визначено: 1) роль держави та державних фінансів у перебудові економіки на засадах інноваційності; 2) необхідність формування системи фінансового регулювання ринкових відносин; 3) збереження та відтворення вітчизняної моделі економічного розвитку, що базується на акумуляції та спрямуванні фінансових ресурсів через бюджет, а не через механізм фондового ринку.

На основі функціональних підходів до аналізу фінансової системи були розроблені нормативні положення, що склали основу наукового розуміння трансформаційних процесів у фінансовій сфері. Важливою складовою розроблення теорії державних фінансів стали положення щодо ролі фінансових механізмів у трансформації економічної системи, трактування сутності податку та державних витрат з ринкових позицій, визнання ключового значення відповідності економічних, політичних, правових і соціальних перетворень.

На межі 1990–2000 рр. стала очевидною неспроможність ліберальної концепції державних фінансів, що сформувалася на засадах неокласичних підходів до трактування економіки, забезпечити теоретико-методологічну основу для вирішення комплексу проблем оптимізації бюджетно-податкової політики в Україні. Водночас здобутками теорії державних фінансів перехідної економіки стали такі положення:

- визначення ролі фінансових механізмів у трансформації економічної системи та розроблення методологічних основ фінансової політики держави (А.Даниленко);
- трактування сутності податку та державних витрат з ринкових позицій (А.Соколовська, В.Суторміна, В.Федосов);
- визнання ключового значення відповідності економічних, політичних, правових і соціальних перетворень (А.Гальчинський, В.Геєць, А.Гриценко);
- обґрунтування методів та механізмів впливу бюджетно-податкової політики на економічний розвиток (М.Герасимчук, В.Зимовець, Б.Кваснюк, І.Луніна, Л.Шабліста).

Висновки. Розвиток теорії державних фінансів у трансформаційній економіці України в добу незалежності відбувається в напрямі критичного переосмислення моделей фінан-

сового забезпечення економічного розвитку та пошуку нової моделі, адекватної історико-інституційним особливостям процесу еволюції національного господарства та сучасним викликам глобалізованого економічного середовища. Наукові пошуки в галузі реформування системи державних фінансів у незалежній Україні пройшли такі основні етапи:

1992–1994 рр. – критичний перегляд засад вітчизняної теорії державних фінансів на основі запозичення останніх теоретико-практичних здобутків західної фінансової науки, їх адаптація до пострадянських умов з метою розбудови національної фінансової системи;

1994–1999 рр. – вироблення оригінальних теоретичних положень і концепцій, пов'язаних із з'ясуванням характеру впливу податково-бюджетних чинників на мікро- і макроекономічні трансформаційні процеси з метою подолання фінансово-економічної кризи;

2000–2009 рр. – поглиблення макро- і мікроекономічного аспекту теорії державних фінансів у зв'язку з необхідністю реформування діючої фінансової моделі для забезпечення економічного зростання інноваційно-інвестиційного типу.

Розвиток вітчизняної теорії державних фінансів сприяв усвідомленню та науковій концептуалізації базового положення, що визначальним вектором реформування фінансової системи мають слугувати потреби економічного розвитку. З огляду на історичний досвід економічних перетворень, виявлені здобутки та тенденції еволюції поглядів на державні фінанси в Україні, найбільш перспективним є комплексний підхід до вирішення сучасних проблем розвитку національного господарства, фінансування суспільного сектора економіки та реалізації регуляторного потенціалу державних фінансів на основі синтезу нормативно-функціонального та позитивно-інституційного напрямів фінансових досліджень.

1. Роль держави у довгостроковому економічному зростанні / за ред. Б.Є. Кваснюка. – К. : Ін-т екон. прогнозів.; Х. : Форт, 2003. – 424 с.
2. Лортикян Э.Л. История экономики и экономической мысли Украины. Эволюция рыночной экономики / Э.Л. Лортикян. – Х. : Консум, 2004. – 360 с.

3. Геєць В.М. Суспільство, держава, економіка: феноменологія взаємодії та розвитку / В.М. Геєць ; НАН України ; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2009. – 864 с.
4. Бодров В.Г. Теорії економічних трансформацій та досвід ринкових перетворень у Східній Європі (1991–2001 рр.) / В.Г. Бодров // Історія народного господарства та економічної думки України: зб. наук. праць. – Вип. 35–36. – К. : Інститут економіки НАН України, 2003. – С. 3–17.
5. Геєць В. Экономика Украинской ССР на пути к рынку / [Геєць В., Демьяненко В., Волощук И., Носков В.] // Экономика Советской Украины. – 1990. – № 11. – С. 17–25.
6. Лановой В. Программа перехода Украины к рынку (альтернативный вариант) / В. Лановой // Экономика Советской Украины. – 1991. – № 2. – С. 12–26.
7. Ретроспектива ринкових перетворень в Україні: сучасний дискурс / [Л.П. Горкіна, С.О. Біла, В.В. Небрат та ін.] ; за ред. д-ра екон. наук Л.П. Горкіної ; НАН України ; ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». – К., 2010. – 760 с.
8. Декларація про державний суверенітет України // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1990. – № 31.
9. Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» [м. Київ, 3 серпня 1990 р.] // Відомості Верховної Ради УРСР. – № 34. – 21 серпня 1990 р. – Ст. 499. – С. 662–665.
10. Кононенко В.І. Поєднання ринкового та державного регулювання / В.І. Кононенко // Ринок та державне регулювання у перехідній економіці України : зб. наук. праць ; АН України. Ін-т економіки ; редкол. : В.І. Кононенко (відп. ред.). – К., 1994. – С. 5.
11. Шаблиста Л.М. Формування системи макроекономічного регулювання / Л.М. Шаблиста // Ринок та державне регулювання у перехідній економіці України : зб. наук. праць / АН України ; Ін-т економіки ; редкол.: В.І. Кононенко (відп. ред.). – К., 1994. – С. 12–27.
12. Ринок та державне регулювання у перехідній економіці України : зб. наук. праць / АН України. Ін-т економіки ; редкол. : В.І. Кононенко (відп. ред. та ін.). – К., 1994. – 134 с.
13. Концепція стратегії економічного розвитку України / І. Лукінов (керівник), О. Алимов [та ін.] ; АН України; Ін-т економіки – К., 1992. – 109 с.
14. Василик О.Д. Розвиток фінансової системи України та її роль в стабілізації економіки / О.Д. Василик // Проблеми і перспективи розвитку фінансової системи України : матеріали наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 черв. 1997 р.). – К., 1998. – С. 44–45.

15. Барановський О.І. Фінансова безпека / О.І. Барановський. – К. : Фенікс, 1999. – 338 с.
16. Шаблиста Л.М. Податки як засіб структурної перебудови економіки / Л.М. Шаблиста. – К., 2000. – 219 с. – (НАН України; Ін-т економіки).
17. Геєць В.М. Формування доходної частини бюджету: підсумки, проблеми, перспективи / Геєць В.М. // Економіка і прогнозування. – 2004. – № 1. – С. 9–30.
18. Зимовець В.В. Акумуляція фінансових ресурсів та економічний розвиток : (монографія) / В.В. Зимовець ; відп. ред. В.І. Кононенко. – К. : Ін-т економіки НАНУ, 2003. – 314 с.
19. Злупко С. Теоретичні засади розбудови економіки України і входження її у світовий економічний простір / С. Злупко // Україна в світовому економічному просторі : зб. наук. праць / НАН України ; Ін-т економіки ; редкол. : М. Герасимчук, Ю. Чучман та ін. – К., 1996. – С. 27–30.
20. Лукінов І.І. Экономическая мысль и политика в кризисных ситуациях / І.І. Лукінов. Вибрані праці : у 2 кн. – Кн. 1. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – С. 631–648.
21. Федосов В.М. Перший навчальний посібник із теорії податків / В.М. Федосов // Фінанси України. – 2010. – № 1. – С. 125.
22. Податкова система України / [Федосов В.М., Опарін В.М., П'ятаченко Г.О. та ін.] ; за ред. В.М. Федосова. – К. : Либідь, 1994. – 464 с.
23. Суторміна В.М. Фінанси зарубіжних корпорацій : підручник / В.М. Суторміна. – К. : КНЕУ, 2004. – 566 с.

Транслітерований список джерел

1. Rol derzhavy u dovgostrokovomu ekonomichnomu zrostanni / za red. V.Ie. Kvasniuka. – K. : In-t ekon. prognosuv. ; Kh. : Fort, 2003. – 424 s. [in Ukrainian]
2. Lortikjan Je.L. Istorija jekonomiki i jekonomicheskoy mysli Ukrainy. Jevoljucija rynochnoj jekonomiki / Je.L. Lortikjan. – H. : Konsum, 2004. – 360 s. [in Russian]
3. Geets V.M. Suspilstvo, derzhava, ekonomika: fenomenologija vzaiemodii ta rozvytku / V.M. Geets ; NAN Ukrainy ; DU «In-t ekon. ta prognosuv. NAN Ukrainy». – K., 2009. – 864 s. [in Ukrainian]
4. Bodrov V.G. Teorii ekonomichnykh transformatsii ta dosvid rynkovykh peretvoren u Skhidnii levropi (1991–2001 rr.) / V.G. Bodrov // Istoriiia narodnogo gospodarstva ta ekonomichnoi

- dumky Ukrainy: zb. nauk. prats. – Vyp. 35–36. – K. : Instytut ekonomiky NAN Ukrainy, 2003. – S. 3–17. [in Ukrainian]
5. Geec V. Jekonomika Ukrainskoj SSR na puti k rynku / [Geec V., Dem'janenko V., Voloshhuk I., Noskov V.] // Jekonomika Sovetskoj Ukrainy. – 1990. – № 11. – S. 17–25. [in Russian]
  6. Lanovoj V. Programma perehoda Ukrainy k rynku (al'ternativnyj variant) / V. Lanovoj // Jekonomika Sovetskoj Ukrainy. – 1991. – № 2. – S. 12–26. [in Russian]
  7. Retrospektyva rynkovykh peretvoren v Ukraini: suchasnyi diskurs / [L.P. Gorkina, S.O. Bila, V.V. Nebrat ta in.] ; za red. d-ra ekon. nauk L.P. Gorkinoj ; NAN Ukrainy; DU «In-t ekon. ta prognozuv. NAN Ukrainy». – K., 2010. – 760 s. [in Ukrainian]
  8. Deklaratsiia pro derzhavnyi suverenitet Ukrainy // Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. – 1990. – № 31. [in Ukrainian]
  9. Zakon URSR «Pro ekonomichnu samostiinist Ukrainskoj RSR» [m. Kyiv, 3 serpnia 1990 r.] // Vidomosti Verkhovnoi Rady URSR. – № 34. – 21 serpnia 1990 r. – St. 499. – S. 662–665. [in Ukrainian]
  10. Kononenko V.I. Poiednannia rynkovogo ta derzhavnogo reguliuvannia / V.I. Kononenko // Rynok ta derzhavne reguliuvannia u perekhidnii ekonomitsi Ukrainy : zb. nauk. prats ; AN Ukrainy. In-t ekonomiky ; redkol. : V.I. Kononenko (vidp. red.). – K., 1994. – S. 5. [in Ukrainian]
  11. Shablysta L.M. Formuvannia systemy makroekonomichnogo reguliuvannia / L.M. Shablysta // Rynok ta derzhavne reguliuvannia u perekhidnii ekonomitsi Ukrainy : zb. nauk. prats / AN Ukrainy ; In-t ekonomiky ; redkol.: V.I. Kononenko (vidp. red.). – K., 1994. – S. 12–27. [in Ukrainian]
  12. Rynok ta derzhavne reguliuvannia u perekhidnii ekonomitsi Ukrainy : zb. nauk. prats / AN Ukrainy. In-t ekonomiky ; redkol. : V.I. Kononenko (vidp. red. ta in.). – K., 1994. – 134 s. [in Ukrainian]
  13. Kontseptsiiia strategii ekonomichnogo rozvytku Ukrainy / I. Lukinov (kerivnyk), O. Alymov [ta in.] ; AN Ukrainy; In-t ekonomiky – K., 1992. – 109 s. [in Ukrainian]
  14. Vasylyk O.D. Rozvytok finansovoi systemy Ukrainy ta ii rol v stabilizatsii ekonomiky / O.D. Vasylyk // Problemy i perspektyvy rozvytku finansovoi systemy Ukrainy : materialy nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 26–27 cherv. 1997 r.). – K., 1998. – S. 44–45. [in Ukrainian]
  15. Baranovskiy O.I. Finansova bezpeka / O.I. Baranovskiy. – K. : Feniks, 1999. – 338 s. [in Ukrainian]
  16. Shablysta L.M. Podatky iak zasib strukturnoi perebudovy ekonomiky / L.M. Shablysta. – K., 2000. – 219 s. – (NAN Ukrainy; In-t ekonomiky) [in Ukrainian]
  17. Geiets V.M. Formuvannia dokhodnoi chastyny biudzhetu: pidsumky, problemy, perspektyvy / Geiets V.M. // Ekonomika i prognozuvannia. – 2004. – № 1. – S. 9–30. [in Ukrainian]
  18. Zymovets V.V. Akumuliatsiia finansovykh resursiv ta ekonomichnyi rozvytok : (monografiia) / V.V. Zymovets ; vidp. red. V.I. Kononenko. – K. : In-t ekonomiky NANU, 2003. – 314 s. [in Ukrainian]
  19. Zlupko S. Teoretychni zasady rozbudovy ekonomiky Ukrainy i vkhodzhennia ii u svitovyi ekonomichnyi prostir / S. Zlupko // Ukraina v svitovomu ekonomichnomu prostori : zb. nauk. prats / NAN Ukrainy ; In-t ekonomiky ; redkol. : M. Gerasymchuk, Yu. Chuchman ta in. – K., 1996. – S. 27–30. [in Ukrainian]
  20. Lukinov I.I. Jekonomicheskaja mysl' i politika v krizisnyh situacijah / I.I. Lukinov. Vibrani praci : u 2 kn. – Kn. 1. – K. : NNC IAE, 2007. – S. 631–648. [in Russian]
  21. Fedosov V.M. Pershyi navchalnyi posibnyk iz teorii podatktiv / V.M. Fedosov // Finansy Ukrainy. – 2010. – № 1. – S. 125. [in Ukrainian]
  22. Podatkova systema Ukrainy / [Fedosov V.M., Oparin V.M., Piatachenko G.O. ta in.] ; za red. V.M. Fedosova. – K. : Lybid, 1994. – 464 s. [in Ukrainian]
  23. Sutormina V.M. Finansy zarubizhnykh korporatsii : pidruchnyk / V.M. Sutormina. – K. : KNEU, 2004. – 566 s. [in Ukrainian]

Одержано 21.02.2014 р.